

توضیحی در مورد نخستین دستور زبان فارسی

در گفتگویی که از طرف مجله تلاش با آقای دکتر جعفر شعار استاد زبان و ادبیات فارسی بعمل آمده و در شماره ۷۶ سال دوازدهم مجله مزبور درج گردیده است؛ ایشان اظهار داشته‌اند که اولین دستور زبان فارسی بسبب امروزی در سال ۱۲۸۹ هجری قمری بوسیله میرزا حبیب اصفهانی در استانبول نوشته شده است. خواندن این مقاله مرا بر آن داشت که اطلاعات خود را در مورد دو دستور زبان فارسی که قبل از سال ۱۲۸۹ نوشته شده در اختیار خوانندگان محترم آن مجله بگذارم:

مؤلف یکی از آنها حاجی میرزا عبدالکریم بن ابوالقاسم ایروانی ملاباشی^۱ است که دستور زبان فارسی بنام «رساله در قواعد فارسی» تألیف کرده است. نسخه خطی این رساله که در اختیار نگارنده هست

۱- برای اطلاع بیشتر از شرح حال مؤلف به دانشمندان آذربایجان ص ۳۵۸ و کتاب مطرح‌الانظار ص ۱۵۳ و روضات‌الجنان و جنات‌الجنان جلد دوم چاپ بنگاه ترجمه و نشر کتاب ص ۶۶۱ و مجله یادگار سال سوم شماره ۶ و ۷ مراجعه فرمائید.

در سال ۱۳۰۳ هجری قمری تحریر گردیده و بنا بنوشته کتاب مطرح-الانظار (ص ۱۵۳) و دانشمندان آذربایجان (ص ۳۵۸) رساله مذکور در سال ۱۲۶۲ ه. ق در تبریز بچاپ رسیده است. مؤلف در سال ۱۲۲۰ ه. ق در شهر ایروان تولد یافته و در شب چهارشنبه ۱۴ صفر ۱۲۹۴ ه. ق در تبریز درگذشته و در مقبره ملاباشی (تبریز) مدفون است. کتاب مزبور را بطوریکه خود او در مقدمه میگوید بعلمت اینکه: «لغت فارسی با تداول و اطاردی که در عموم مکاتبات و غالب مجاوبات دارد قاعده نحویه و صرفیه بنظر نرسیده که متعلمان را بکار آید و دیوان مترسلان را بیاراید و اطفال نوآموز را تعلم دشوار نباشد و شیرازه تعلیم از هم نپاشد...» در عهد سلطنت محمد شاه قاجار برشته تحریر درآورده است.

از گفته خود او پیداست که پیش از او کتاب مدونگی در قواعد زبان فارسی کسی ننوشته و مشارالیه برای تسهیل تعلیم و تعلم و جهت تدریس فرزند خود (میرزا محمدعلی) و فرزندان سایر دوستان خویش این رساله را نوشته است. در این رساله کلیه قواعد و قوانین زبان فارسی اعم از صرف و نحو در چهارده فایده بیان شده است:

در فایده اول شرحی در مدح و فضیلت زبان فارسی با ذکر چند حدیث از ائمه اطهار مبنی بر اینکه بعد از لغت عرب زبان فارسی فصیح‌ترین لغات بوده و زبان اهل بهشت عربی و فارسی دری است، بیان مینماید سپس با استناد و استشهاد از گفتار شعرا و ادبای متقدم بشرح کلیه قواعد و قوانین زبان پارسی میپردازد و یکی از فسایددها را به

تعریف حروف مفرد و مرکب فارسی که در ترکیب کلمات فارسی بکار میرود اختصاص میدهد. این قسمت نظیر بحثی است که آقای دکتر محمد جواد مشکور در دستور نامه از آن بحث کرده است. از تألیفات مؤلف کتاب دیگریست بنام «مختصر العروض» که در سال ۱۲۶۲ هـ ق چاپ شده و رساله‌ای در قافیه دارد که خطی است.

علاوه از این دستور زبان فارسی دیگریست که در حدود سال ۱۲۸۱ هجری قمری تألیف گردیده است. این کتاب تألیف علی بن محمد دنبلی^۱ است وی اصلش از خوی و مولدش تبریز و نوه عبدالرزاق دنبلی مؤلف کتاب تجربه‌الاحرار و تسلیة‌الابرار و یکی از شعرا و فضلا میباشد که «غریب» تخلص میکرده است و چنانکه از مقدمه کتاب مستفاد میشود پس از اتمام تحصیلات پیاده نظام در دارالفنون تهران جزو چهل و دو نفر شاگردانی بوده که در دوره وزارت علوم اعتضادالسلطنه در سال ۱۲۷۵ هـ ق به سرپرستی حسنعلی خان امیرنظام جهت تحصیل از طرف دولت به پاریس اعزام شدند، در سال ۱۲۸۱ هـ ق از اروپا مراجعت و دستور زبان فارسی جهت تدریس برادر خود تدوین کرده و نام آنرا کلیدهوش گذارده است. نسخه خطی آن در نزد نگارنده هست و دارای اغلاط املائی میباشد و چنین بنظر میرسد که بوسیله یک نفر شخص کم سواد استنساخ شده است، و اینکه کتاب مزبور تا حال بچاپ رسیده یا نه اطلاعی بدست نیامد. بهر حال این کتاب به بیست کلید و هر کلید بچند نمره تقسیم شده است و حاوی کلیه قواعد و قوانین

زبان فارسی می‌باشد. مؤلف علاوه از این اثر، کتاب دیگری در چگونگی اوضاع و پیشرفت ممالک اروپا و ترتیب آرتش آنها نوشته و کتابی را از فرانسه به پارسی برگردانده است که موضوع آن عبارت از محاربه دولتین انگلیس و فرانسه با دولت چین میباشد، اصل کتاب به امر مارشال گنت راندن وزیر جنگ فرانسه تألیف شده.

درخاتمه در تکمیل مطالب بالا بشرح مراتب زیر مبادرت میشود:
 در مقدمه لغت‌نامه علامه دهخدا مقاله‌ای از استاد جلال‌الدین همائی درباره چند دستور زبان فارسی که تا اواخر قرن سیزدهم نوشته شده درج گردیده است. از آن جمله کتاب المعجم فی معانی اشعار المعجم تألیف شمس‌الدین محمد بن قیس رازی است که در اوائل قرن هفتم هجری قمری تألیف یافته است. در این کتاب ضمن بیان قواعد فن عروض و قافیه و بدیع و نقد الشعر فصلی راجع به ساره‌ای از قواعد دستور زبان فارسی نیز آمده است. همچنین استاد همائی از دو دستور زبان فارسی دیگری نام برده اند که یکی از آنها بنا به نوشته کتاب فوات الوفیات تألیف ابن شاکر، کتابی است بنام «منطق الخرس فی لسان الفرس» تألیف ابو حیان نجوی (محمد بن یوسف غرناطی متولد ۶۵۴ متوفی در مصر اوائل سنه ۷۴۵) بزبان عربی در قواعد زبان فارسی. نسخه این کتاب بنظر استاد نرسیده است. دیگری کتاب حلیة الانسان فی حلیة اللسان است، مؤلف کتاب مزبور شخصی است بنام ابن مهنا که در دوره مغول میزیسته و این کتاب را به عربی در قواعد سه زبان ترکی و فارسی و مغولی بعلت لزوم اطلاع از قوانین سه زبان مذکور در آن دوره تألیف کرده است.

استاد در همین مقاله نامی از صرف و نحو فارسی دیگری
 بمیان آورده‌اند که مؤلف آن مرحوم حاجی محمد کریم خان رئیس
 سلسله شیخیه کرمان آنرا در تاریخ ۱۲۷۵ هجری قمری یعنی یازده سال
 بعد از کتاب ابروانی نوشته است.^۱

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی

۱- این قسمت فهرست‌وار با آخر این مقاله اضافه گردید ، طالبین برای
 اطلاع بیشتر میتوانند به مقدمه لغت‌نامه دهخدا (ص ۱۲۲) مراجعه فرمایند .